

Szuverenitás és legitimitás

A SZUVERÉN ÁLLAMTÓL A GLOBÁLIS KORMÁNYZÁSIG?

Az elmúlt évtized tudományos vitáiban és politikai publicisztikájában egyre elterjedtebbé vált az a vélemény, amely szerint a szuverén állam válságba került, vagy már egyenesen be is lehet jelenteni a „szuverenitás végét”.^[1] A folyamat okait és következményeit illetően az álláspontok jelentős mértékben eltérnek, s részben egymásnak ellentmondóak. Egy pontban azonban széles körű egyetértés tapasztalható: a politikai, gazdasági, ökológiai és társadalmi problémák komplexitása, valamint a nem állami intézmények és szereplők számának és befolyásának növekedése jelentősen megváltoztatta az államnak mint intézménynek és mint társadalmi szereplőnek a funkcióját. E diagnózis nyomán az állam jövőjét tárgyaló elméletekben és az államok társadalmi-politikai gyakorlatában egyaránt minőségi változásoknak lehetünk tanúi. Ezek a változások két, egymást kölcsönösen erősítő folyamat eredményeként következtek be. Egyfelől nagymértékben csökkent az állami tevékenység kiterjedése és hatékonysága az államon belüli, elsősorban a nemzetközi és transznacionális problémák kezelése tekintetében. Másfelől olyan politikai, gazdasági és társadalmi szereplők sokasága jelent meg az állami szint alatt és felett, amelyek erőteljesen befolyásolják magát az állam működését, így az államnak eljárásai során megkerülhetetlen tényezőkként kell velük számolnia. Ezek a fejlemények aláásták, sőt felszámolták a modern államnak azt a sajátosságát, amely a többi társadalmi és politikai szerveződéstől megkülönböztette, nevezetesen a szuverenitását. A modern állam eredetileg szuverén hatalom volt, de a közelmúlt

[1] Vö. Joseph A. Camilleri – Jim Falk: *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Aldershot, 1994, Hants; Gombár Csaba: Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai György (szerk.): *A szuverenitás káprázata*. Budapest, 1996, Korridor, 13–45. o. Néhány markáns álláspont a magyar szakirodalomban a szuverenitás problémájával összefüggésben: Bódig Mátyás – Gyórfi Tamás (szerk.): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. II.* Miskolc, 2002, Bíbor Kiadó, 91–100., 271–288. o.; Jakab András: A szuverenitás fogalmához kapcsolódó kompromisszumos stratégiák, különös tekintettel az európai integrációra. *Európai Jog*, 2006/2. 3–14. o.; Jakab András – Rigó Anett: Függetlenség, főhatalom, állam. A szuverenitás elméletei. In Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I.* Budapest, 2007, Szent István Társulat, 144–163. o.; Kis János: Népszuverenitás. *Fundamentum*, 2006/2. 5–32. o.; Rigó Anett: Szuverenitáselmélet és a nemzetközi jog problémája. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): Hans Kelsen jogtudománya. *Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 537–554. o.; Szabadfalvi József: Nemzetállam és szuverenitás. In Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Miskolc, 2001, Bíbor Kiadó, 125–140. o.; Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro és a bírói ítélet mikro szintjén. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, 2004, Gondolat Kiadó, 338–357. o.; Szilágyi Péter: A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. *Magyar Közigazgatás*, 2004/3. 141–147. o.

társadalmi-politikai változásai következtében úgy tűnik, szuverenitása anakronisztikussá vált.^[2] A szuverenitás ma már egy tartalom nélküli külső forma, így lassan mindenkinek be kell látnia, hogy a szuverén állam nem létezik többé abban az értelemben, ahogyan elméletileg és történetileg a 17–18. század folyamán kialakult.

Egyes szerzők a fent megfogalmazott diagnózis alapján a szuverenitás hagyományos fogalmán belül differenciáltak, így kísérelvén meg leírni ezeket a strukturális változásokat. E szerzők szerint a szuverenitás egyfelől azt a formális és jogi dimenziót foglalja magában, amely alapján az állam mint legfőbb hatalom rendelkezik a jogalkotás, a jogalkalmazás és a legitím erőszak alkalmazásának monopóliumával. Ezt tükrözi a negatív szuverenitás dimenziója, amely a beavatkozás tilalma révén biztosítja az állam számára a cselekvési szabadságot. Másfelől, érvelnek az idézett szerzők, a szuverenitás fogalma a materiális vagy pozitív szuverenitás dimenzióját is tartalmazza, amely a formális cselekvési szabadság hatékony érvényesítésének képességét jelenti, azaz „azokkal az eszközökkel való rendelkezést, amelyek lehetővé teszik az államoknak, hogy éljenek függetlenségükkel”.^[3]

Az elmúlt évtizedek fejleményei azonban erősen megkérdőjelezzik a szuverenitás fogalmának negatív és pozitív dimenziókra történő felosztását. Ha ugyanis az állam azon képessége, hogy hatékonyan befolyásolja a politikai, társadalmi és gazdasági folyamatokat, olyan mértékben lecsökken, hogy már hiányzik a tényleges cselekvés lehetősége, akkor ez kizárja, hogy értelmesen beszéljünk materiális vagy pozitív szuverenitásról. Ennek következtében a szuverenitás formális és jogi fogalma is üres frázissá válik. Ha a jogalkotói hatáskör és a kötelező döntések meghozatalának joga jelentős részben átkerül az állami intézményektől az Európai Unióhoz és egyéb szupra-, transz-, illetve szubnacionális intézményekhez, akkor „a nemzetállam formális jogi szuverenitása elenyészik”.^[4] Ezen az úton nemcsak a szuverenitás fenti két dimenziója, hanem egyúttal az állami szuverenitás egésze is feloldódik. A király nem csupán meztelen,^[5] de már nem is létezik, a fogalom többé nem vonatkozik a valóságra. A nemzetállam múltjának

[2] Csaknem négy évtizeddel ezelőtt már hasonlóan fogalmaztak. Ehhez lásd Ernst-Otto Czempiel (Hrsg.): *Anachronistische Souveränität. Zum Verhältnis von Innen- und Außenpolitik*. Köln, 1969, Westdeutscher Verlag.

[3] Robert H. Jackson: *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World*. Cambridge, 1990, CUP, 29. o. A különböző tudományos diskurzusokban az itt említett dimenziók eltérő terminológiák bevezetésével szilárdultak meg. Jackson a nemzetközi kapcsolatok tudományának szóhasználatával beszél a pozitív és negatív szuverenitás közötti feszültségről. Kjell Goldmann a jogi szuverenitást állítja szembe a cselekvési lehetőségek kvintesszenciájaként felfogott „autonómiával” (vö. Kjell Goldmann: *Transforming the European Nation State: Dynamics of Internationalism*. London, 2001, Sage Publications, 62. o.), s végül Ulrich Beck és Edgar Grande hasonló megfontolások alapján a „jogi” és a „materiális” szuverenitás között tesz különbséget (vö. Ulrich Beck – Edgar Grande: *Cosmopolitan Europe*. Cambridge, 2007, Polity, 77. o.).

[4] Bob Jessop: *Die Zukunft des Nationalstaats: Erosion oder Reorganisation? Grundsätzliche Überlegungen zu Westeuropa*. In Steffen Becker (Hrsg.): *Jenseits der Nationalökonomie? Weltwirtschaft und Nationalstaat zwischen Globalisierung und Regionalisierung*. Berlin, 1997, Argument Verlag, 52. o.

és jövőjének politikai, társadalmi és gazdasági dinamikájából levonható – régi-új^[6] – lehetséges tanulság, hogy a szuverenitás hagyományos fogalmát vagy újra kell definiálni, vagy, s ez tűnik konzisztensebb megoldásnak, egészen félre kell tenni, mivel funkcionálisan alkalmatlan az új politikai, társadalmi és gazdasági jelenségek kezelésére és az általuk igényelt szabályozási szükségletek kielégítésére.

A szuverén állam fénykoráról és megközelítőleg a 20. század második felében elkezdődő hanyatlásáról szóló narratívák dualista sémát követnek. Ez a séma elsősorban és alapvetően a politikai hatalom hatékonysága által meghatározott szuverenitás fogalmán alapul. A legtöbb magyarázat szerint jelenleg két történelmi korszak – és az e korszakoknak megfelelő két paradigma – metszéspontján állunk. Az éppen véget érő, vagy talán már véget is ért korszak úgy jellemezhető, mint amelyben a szuverenitás az állam sajátosságaként a politikai uralmat hatékony cselekvőként határozza meg. E magyarázat alapján a modern állam az egységes és központosított szuverén hatalom birtokában a jogalkotás és jogalkalmazás, valamint a legitim erőszak monopóliumával rendelkezik. Az abszolút és szuverén hatalom rendeltetése, hogy biztosítsa a belső békét és a külső támadások elleni védelmet, valamint teremtsen meg a társadalom működéséhez szükséges alapvető feltételeket. A szuverén állam modelljének logikája „az állami politika szabályozás-központúságán” nyugszik, amennyiben ez a modell feltételezi, hogy „a problémák megfelelő kezelése és a társadalom szabályozása a központból kiinduló politika révén valósítható meg”.^[7] Ebben a modellben a legfőbb szabályozó mechanizmus a hierarchia elve alapján felépülő és működő állam, amely dönt a politikai célokról és szándékokról, majd intézkedik e döntések végrehajtásáról, végső soron akár legitim módon kikényszerítve azokat. Az állam szuverenitása alapján képes a társadalom mint egész fejlődését hatékonyan szabályozni.

Nem vitatható sem elméletileg, sem empirikusan, hogy a társadalmi folyamatok ilyen típusú központi szabályozásának lehetősége ma már csak egyfajta politikai mítosz vagy egyszerűen illúzió. A szuverén államok modelljén alapuló világrend hagyományos felfogása egy új modellel került szembe. Itt az állam elveszíti azt a kiemelkedő pozícióját, amelyet korábban a szuverenitása birtokában élvezett. Az állam és társadalom közötti strukturális különbség megszűnik, és a szuverén államból egy kooperatív vagy menedzserállam válik. Mint ilyen, többé nem képes akarátát felülről a társadalmi szereplőkre kényszeríteni, úgy tekint magára is, mint egyre a sok társadalmi szereplő közül, amelynek nincsen

[5] Ulrich Beck – Edgar Grande: i. m. 78. o.

[6] Közismert, hogy a szuverén állam végéről és válságáról való diagnosztikus elmélkedésnek a 20. század harmincas éveitől kialakult egy paradigmátikus megközelítése, amelynek egyik klasszikussá vált szerzője Carl Schmitt. (Vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., vál., szerk., Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris – Pallas Stúdió-Attraktor, 27-28. o.) Raymond Vernon már 1971-ben – a politikai szabályozási optimizmus fénykorában – megállapította az említett szerzőkkel majdnem szó szerint egyezően: „a szuverén állam meztelennek tűnik”, mivel a szuverenitás kifejezés „jelentése elhasználódott”. (Vö. Raymond Vernon: *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U. S. Enterprises*. New York – London, 1971, Basic Books, 3. o.)

[7] Michael Th. Greven: *Die politische Gesellschaft. Kontingenz und Dezision als Probleme des Regierens und der Demokratie*. Wiesbaden, 1999, VS Verlag, 148–149. o.

többé kivételes helyzete.^[8] A társadalomtudományokban a kormányzás (governance) megváltozott jelentésű fogalma jeleníti meg az állam szerepének ezt az átalakulását. A governance elsősorban nem elméleti fogalom, hanem olyan gyűjtőkifejezés, amely a politikai és jogi döntéshozatal különböző empirikus változatait fogja át.

A kormányzás funkcióját az új modellben már nem kizárólag az állami intézmények gyakorolják. Változatos módokon, többé-kevésbé intézményesített formában állami és nem-állami szereplők egyaránt részt vesznek benne szub- és szupranacionális szinteken: többnyire még kormány általi kormányzást (governance by government) jelent, de egyre gyakrabban utal a „kormányval vagy a kormány nélkül” történő kormányzásra (governance with or without government).^[9] A hatékony politikai döntéshozatalról folytatott tudományos eszmecserekből a governance problematikája az elmúlt évtizedekben fontos jelentésváltozáson ment keresztül, eltávolodott a kormányzat (government) fogalmától, és az állam tevékenysége helyett a különböző társadalmi szereplők nagyrészt önkéntes önszabályozó tevékenységére kezdték alkalmazni. A szuverén államtól a kooperatív állam felé történő átmenet sok elemzésben nem pusztán leíró modell, hanem, többnyire implicit módon vagy néha kifejezetten, a tényleges politikai és társadalmi szereplőkhöz szóló normatívaként kerül megfogalmazásra.^[10]

Sokan nemcsak szükségszerű, de kedvező fejleménynek is tartják a szuverén állam átalakulását. Egyfelől arra mutatnak rá, hogy ez az átmenet a hatékonyság szempontjából bír pozitív jelentőséggel, mivel ez az új szerep kompenzálja a hagyományos állami struktúra és szabályozás egyre több esetben jelentkező gyakorlati tehetetlenségét. Ugyanakkor a kooperatív vagy tárgyaló állam felé való átmenet jótékony hatással bír magára a szuverenitását elveszített államra is. Speciális szervezeti szolgáltatások elősegítőjeként újradefiniálva magát, a már nem szuverén állam a társadalmi alrendszerek funkcionális logikája alapján továbbra is megőrzi fontos pozícióját.^[11] A jogalkotás monopóliumáról a transznacionális intézmények javára történő lemondás szintén egy olyan kísérletnek tekinthető, amely az állami szinten elvesztett döntéshozatali és végrehajtási hata-

[8] Látszatra olyan ellentétes pozíciók, mint a cselekvésközpontú megközelítések és a rendszerelmélet, egyaránt megegyeznek ebben az átfogó diagnózisban. A probléma áttekintéséhez lásd Dietmar Braun: *Die politische Steuerung der Wissenschaft. Ein Beitrag zum 'korporativen Staat'*. Frankfurt am Main - New York, 1997, Campus Verlag, 31-42. o.

[9] A probléma áttekintéséhez lásd Michael Zürn: *Regieren jenseits des Nationalstaates. Globalisierung und Denationalisierung als Chance*. Frankfurt am Main, 1999, Suhrkamp, 166-171.; James N. Rosenau - Ernst-Otto Czempiel (Hrsg.): *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge, 1992, CUP; Arthur Benz (Hrsg.): *Governance - Regieren in komplexen Regelsystemen. Eine Einführung*. Wiesbaden, 2004, VS Verlag.

[10] Ezek a modellek közvetlenül a különböző globális szereplők, mint például a Világbank „think tank”-jeiből jönnek. Kritikátlanul átveszik a kormányzás hagyományos tudományos terminológiájának nyelvezetét, de ugyanakkor figyelmen kívül hagyják az autoritás és legitimitás hagyományosan ide kapcsolódó problematikáját. Vö. Marianne Beisheim - Achim Brunnengraber: Zaubertrank, Global Governance? Eine diskursanalytische Annäherung. In Thomas Fues - Jochen Hippler (Hrsg.): *Globale Politik. Entwicklung und Frieden in der Weltgesellschaft*. Bonn, 2003, Dietz Verlag, 112-136. o.

[11] Elég csak azokra a rendszerelméleti keretben megfogalmazott kísérletekre gondolni, amelyek az •

lom visszaszerzésére irányul.^[12] Másfelől sokak szerint a szuverenitás hanyatlása normatív szempontból is üdvözlendő esemény. A történelem során a szuverenitás fogalmát gyakran az abszolutizmus egyik változatának tekintették, amelytől feltétlenül meg kell szabadulni. Ki az, tesz fel a kérdést, aki a hierarchikusan strukturált szuverén állam helyett ne az olyan politikai rendet preferálná, amely valamennyi társadalmi szereplő és intézmény koordinációján alapul?

Álláspontom szerint a fenti diagnózis meglehetősen kedvező fogadtatása ellenére a szuverenitás-fenomen további kritikai elemzésére van szükség. Ha elfogadjuk, hogy véget ért a szuverén államok kora, akkor fel kell tennünk a következő kérdéseket: Mi következik mindebből? Vajon valóban ez a társadalmi és nemzetközi szinten végbemenő változások helyes leírása? Ebben a formában mennyire ragadhatóak meg adekvátan az állami szuverenitás szerkezeti dimenziói? A tisztánlátás érdekében ezért a tanulmány következő részében a szuverenitás fogalmának első rendszeres meghatározásait vizsgálom meg Jean Bodin, Thomas Hobbes és Jean-Jacques Rousseau művei alapján. Az interpretált elméleteket, valamint egymáshoz és a társadalmi-politikai feltételekhez való viszonyukat nem kívánom átfogóan elemezni. Az alapvető fogalmak és definíciók vizsgálatával elsősorban a szuverenitás modern fogalmával összekapcsolódott lényegi problémákat világítom meg. Ez az előfeltétele annak, hogy meg lehessen ítélni, vajon a jelenlegi elméleti vitákban megfelelően tükröződnek-e a fogalom szisztematikus és normatív dimenziói. Végül konklúzióként az állami szuverenitásnak arra az aspektusára mutatok rá, amely fontossága ellenére meglehetősen homályban maradt a kortárs elméleti és politikai vitákban.

A SZUVERENITÁSFOGALOM DIMENZIÓI

A modern állam lényegi sajátosságaként felfogott szuverenitás teoretikus fogalmát Bodin, Hobbes és Rousseau dolgozták ki jog- és politikafilozófiai tárgyú munkáikban.^[13] E filozófiai és tudományos elméletek a modern állam 16. és 18. század közötti fejlődésének fontos történelmi szemantikai lépcsőfokait képviselik, s lényegében máig hatóan meghatározzák a modern államról folytatott diskurzusok elméleti és normatív kereteit. Félretéve az elméleti részletekben rejlő különbsége-

- állam további fennmaradását indirekt szabályozás révén látták megvalósíthatónak. Vö. Helmut Willke: *Die Steuerungsfunktion des Staates aus systemtheoretischer Sicht*. Schritte zur Legitimation einer wissenschaftsbasierten Infrastruktur. In Dieter Grimm (Hrsg.): *Staatsaufgaben*. Frankfurt am Main, 1996, Suhrkamp, 705–709. o.

[12] Ulrich Beck és Edgar Grande a posztnemzeti szuverenitásból pozitív végösszegű játszmát csinált, mivel a jogi szuverenitás elvesztése szerintük nem eredményezi szükségszerűen az állam cselekvési és problémamegoldó képességének elvesztését, sőt bizonyos körülmények között az utóbbi még tovább is erősödhet. Az állam lemond jogi szuverenitásának egy részéről, azért, hogy visszaszerezze materiális szuverenitását. Röviden és paradox módon megfogalmazva: a szuverenitás elvesztése a szuverenitás visszanyerését eredményezi. Vö. Ulrich Beck – Edgar Grande: i. m. 77. o.

[13] Jean Bodin: *Az államról. Válogatás*. Ford. Máté Györgyi és Csűrös Klára. Budapest, 1987, Gondolat; Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, 1999, Kossuth Könyvkiadó; Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződésről avagy a politikai jog elvei*. Ford. Kis János. Budapest, 1997, Pannon Klett.

ket, e méltán klasszikus szerzők művei az állam, a politika és a jog struktúráinak és problémáinak olyan elemzéseit tartalmazzák, amelyek ma sem számítanak elavultnak. A következőkben megvizsgálom, hogy ez az állítás vajon igaz-e a szuverenitás fogalma esetében is. Az említett gondolkodók szuverenitásfogalmának rekonstrukcióját követően bemutatom, hogy az egységes és központosított szuverén hatalom gyakorlati megvalósulása és elméleti leírása milyen értelemben tekinthető a modern társadalom strukturális változásaira adott reakciónak. Ennek nyomán világossá válik, hogy a szuverenitás fogalmához szorosan kapcsolódik az egyéni és kollektív szabadság feltételeinek a biztosítása, amely a szuverenitás fogalmától való megkönnyebbülést sugáló búcsúzkodás közepette könnyen veszélybe kerülhet.

1. *Szuverenitás és abszolútizmus.* | A szuverenitás fogalmának megjelenése először Bodin, majd Hobbes és Rousseau műveiben olyan paradigmaváltást jelez, amely szorosan összefügg a politikai hatalom igazolásának, valamint a politikai hatalom és a társadalom viszonyának megváltozásával. Bodin híres definíciója – „A szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma”^[14] – nem pusztán a politikai hatalom egyszerű technikai újradefiniálása; a szuverenitás fogalmát összekapcsolja az állam fogalmával, amelyre az új típusú nemzetállam sajátosságai kényszerítik rá. A modern állam a politikai hatalom középkori formáitól nemcsak a hatékony kormányzáshoz szükséges hatalmi jogosultságok, hatáskörök és eszközök centralizálásában tér el. Sokkal lényegesebb különbség, hogy a legitim kormányzat igazolásának egészen új struktúrája fogalmazódik meg. A középkorban a hatalmi jogosítványokat és a hatalomgyakorlás jogszerű módját úgy tekintették, mint amelyet egy Istentől, a természetből vagy a hagyományból levezetett rend legitimál. A központosított, abszolút és egységes állam eszméje fel kívánta számolni a társadalmi státushoz kapcsolódó privilégiumokat, a jogbizonytalanságot és a jogi partikularizmust, valamint a vallás- és polgárháborúk által felbomlasztott társadalmi béke helyreállítását célozta. Nem egyszerűen centralizálta a hatalmat, hanem egészen új alapra helyezte: a szuverén hatalom egységes, általános akarataira. A hatalom új típusú igazolásának lényege, hogy a szuverén akarata már nem egy idegen, külső (transzcendens) akarat megnyilvánulása és reprezentációja, hanem olyasvalami, ami egybeesik a kormányzottak akaratával.

A legitim kormányzat a centralizált és hierarchikusan felépülő új struktúrában egészen más megalapozást és formát kapott, egy megváltozott mágneses mezőben átrendeződő vasreszelékekhez hasonlóan. A modern állam szuverén hatalma olyan általános, egységes és centralizált hatalom, amely az egész társadalom fölött áll. Bodin, Hobbes és Rousseau egyaránt egyetértett abban, hogy egy abszolút pozíció szükségességét kell igazolniuk. Sem a szuverén hatalom mellett, sem fellelte nem létezhet másik hatalom. Amikor Hobbes híres művének címlapjára azt az Ótestamentumból vett idézetet írta, miszerint „*Non est potestas super terram*

[14] Jean Bodin: i. m. 73. o.

quae comparetur ei^[15] akkor csak megerősítette Bodin azon állítását, miszerint „Isten után a földön nincs nagyobb a szuverén uralkodónál”.^[16] A szuverén hatalom abszolút és korlátlan, „szent és sérthetetlen”, mint Rousseau is hangsúlyozza, olyan hatalom, amely rendelkezik azzal a képességgel, hogy akaratát korlátozások nélkül véghezvigye.

A szuverenitás megkülönböztető jegyei analitikusan az állami kormányzás feltételeihez és létezéséhez kötődnek.^[17] Központi szerepet játszik az a tény, hogy „az uralkodó felségjoga és abszolút hatalma elsősorban abban áll, hogy törvényt ír elő az alattvalók összességének és beleegyezése nélkül”.^[18] A törvényhozás hatalma azt jelenti – mint azt már Bodin is megfogalmazta –, hogy a szuverén uralkodó „törvényt szab mindenkinek általában, és kinek-kinek egyénenként; de ez még nem elég, hozzá kell tennünk: a nálánál nagyobb, vagy hozzá hasonló, vagy kisebb hozzájárulása nélkül”.^[19] A szuverenitás nem más, mint egy szuverén akarat kikényszerítésének képessége, azaz a társadalom szabályainak létrehozása, annak meghatározása, hogy milyen legyen a rend, mi helyes és mi helytelen. Ez a felségjog teszi ki az állam létezését: „A törvényhozásnak és a törvények eltörlésének e joga tartalmazza a szuverenitás összes többi jogát és ismertetőjegyét, úgyhogy tulajdonképpen ez a szuverenitás egyetlen ismertetőjegye, mivel az összes többi jogokat magában foglalja.”^[20]

Hobbes szerint minden államban csak a szuverén hatalom által alkotott polgári törvények teszik lehetővé, hogy az alattvalók a helyes és a helytelen között különbséget teheszenek, vagyis azt, hogy tudják, mi ellenkezik és mi nem ellenkezik a szabályokkal. Az alattvalók szabadsága azokra a területekre korlátozódik, amelyekről az uralkodó cselekedeteik szabályozása során nem intézkedett. Az alattvalók minden kötelezettsége és minden szabadsága az alárendelés aktusában rejlik, mivel az instituált felségjogok eredetileg mindenkinek a mindenkivel kötött szerződése alapján jöttek létre.^[21] A társadalmi szerződés alapján a sok, egymással ütköző törekvés között a szuverén akaratát közvetít, és a végső döntést a szuverén hozza meg.^[22]

[15] „Nincs e földön hozzá hasonló...” *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Jóh könyve, 41:33.

[16] Jean Bodin: i. m. 115. o.

[17] A szuverenitás valódi jegyeiről lásd i. m. 10, 115–125. o.; a szuverén hatalom felségjogairól lásd Thomas Hobbes: i. m. 210–219. o.

[18] Jean Bodin: i. m. 87. o.

[19] I. m. 117. o.

[20] I. m. 119. o.

[21] „Olyan közhatalmat, amely a külső támadásoktól és az egymásnak okozott jogtalanságoktól meg tud minket védeni, és ezáltal olyan biztonságot tud nekünk nyújtani, hogy szorgalmunk és a föld gyümölcsének jóvoltából elláthassuk magunkat, és elégedetten élhessünk, csakis azon a módon lehet létrehozni, hogy minden hatalmat és erőt egyetlen olyan személyre vagy egyetlen olyan gyülekezetre ruházunk át, amely akaratunkat szótöbbséggel egyetlen akarattá alakíthatja át.” (Thomas Hobbes: i. m. 208. o.)

[22] Bodin szerint a törvények ugyanígy a szuverén akaratának döntéseiből erednek: „Így tehát a polgári törvények és a szokásjog minden ereje a szuverén uralkodó hatalmából származik.” (Jean Bodin: i. m. 10., 118. o.) Ehhez lásd még Hobbes vonatkozó megfogalmazását a *Leviatán* latin verziójának XXVI. fejezetében: „Non veritas, sed auctoritas facit legem.”

Rousseau elméletében a törvények a szuverén akaratát rögzítik, így lehet valaki egyszerre szabad és a törvényeknek alávetett.^[23] A törvények azokat a szabályokat fogalmazzák meg, amelyeknek a társadalom tagjai alá vannak vetve, és amelyekhez cselekedeteiket igazítaniuk kell. A politikai társulás a maga egységét és struktúráját abból nyeri, hogy tagjai alávetik magukat a szuverén hatalom konstitutív akaratának. Ezt az akaratot a törvények rögzítik, amellyel nem áll szemben más törvény, mivel a pozitív jog „szerzőjét”, a főhatalmat nem kötheti más jog. A szuverén testesíti meg a neki alávetett egyének akaratát. Hobbes felhatalmazási elméletében a társadalmi szerződés eredményeként „minden alattvaló az intérció alapján az instituált uralkodó minden cselekedetének és nézetének értelmi szerzője”,^[24] míg Rousseau-nál ez a gondolat a következő formában jelenik meg: „A társulás valamennyi tagja lemond önmagáról és minden jogáról az egész közösség javára”,^[25] azaz a szuverén hatalom számára. Ez annyit jelent, hogy az egyének a törvényhozói akaratukkal mint saját absztrakt akaratukkal szembesülnek, amellyel szemben az ellenállás ténylegesen és jogilag is lehetetlen, sőt abszurd. A szuverenitás mint abszolút hatalom megköveteli, hogy az akaratának végrehajtásához szükséges és kívánatos eszközök rendelkezésére álljanak.

E rövid interpretatív megjegyzések a szuverenitás fogalmának azt a sajátosságát emelik ki, amit a kortárs vitákban hiányolnak az állam szerepének elemzése során. A szuverenitás eredetileg olyan hatalom, amely hierarchikusan a társadalom fölött áll, és amelynek léte attól függ, hogy mennyire hatékonyan képes a társadalmat mint egészet megszervezni és ellenőrizni politikai-igazgatási és katonai eszközök révén. Ha egyéb társadalmi szereplők és intézmények komoly befolyást szereznek az államon belüli, illetve nemzetközi szinten, akkor az állam elveszíti a fenti értelemben vett szuverenitását.

2. *A szuverenitásfogalom társadalmi és normatív funkciója.* | A tanulmányban már szó esett a szuverenitásfogalom központi elemeiről és funkciójáról, ez azonban még nem elegendő a politikai hatalom struktúrájának adekvát megértéséhez. Szükség van arra is, hogy a szuverenitás fogalmának társadalomtörténeti és rendszertani funkcióit alaposabban szemügyre vegyük. Csak így válik majd világossá, hogy a szuverenitás fogalma milyen társadalmi állapotokra, rendszertani és normatív problémákra adott választ. A megértés szempontjából természetesen alapvető fontosságú, hogy a fogalom történelmi és társadalmi kontextusát megfelelően rögzítsük. A kora újkori gondolkodók nem csináltak titkot abból a tényből, hogy a szuverén hatalom iránti viszonylagos elkötelezettségük történeti környezetük konkrét problémáiból fakadt. Bodin saját elméletét vallásháborúk közepette dolgozta ki,^[26] és kifejezetten arra szánta, hogy segítséget nyújtson az

[23] Jean-Jacques Rousseau: i. m. 6., 32. o.

[24] Thomas Hobbes: i. m. 213. o.; a felhatalmazási elméletről lásd a XVI. fejezetet.

[25] Jean-Jacques Rousseau: i. m. 6., 20. o.

[26] „Maga Bodin 1576-ban, Az állam előszavában jelenti ki, hogy könyvét nem egy vallás hívei, hanem azok ellen írta, akik vallási ürgüggyel a minden zsarnokságnál borzalmasabb anarchiát akarják elterjeszteni.” (Ferenczi László: Jean Bodinról. In Jean Bodin: i. m. 12. o.)

állam majdnem zátonyra futott hajójának.^[27] Hobbes a *Leviatán* megírásával a korona és a parlament között folyó polgárháború befejezését kívánta elősegíteni.^[28] Rousseau ellenben nem is remélte, hogy „principes du droit politique”-ja hatást gyakorol majd kora társadalmi-politikai viszonyainak alakulására.^[29] Ez azonban nem mérsékli kritikájának élet, azt, ahogyan korának korrupt politikai és társadalmi helyzetét szembeállította az egységes legitim kormányformáról szóló elveivel.

A szuverén hatalom társadalmi-történelmi összefüggéseinek vizsgálata természetesen több pusztán kronológiai elemzésnél, mivel a szuverenitás jelentése nem szűkíthető le sem az empirikus történelmi tapasztalatra, sem a fogalom korabeli diskurzusban betöltött szerepére.^[30] Az állami szuverenitás elméletének történelmi és rendszertani relevanciája két tényezőből fakad. Elsősorban a korabeli elméleti viták és (nemritkán fegyveres) harcok alapját képező rendszertani és társadalmi problémákat tükrözta, másodsorban ezeket a problémákat teoretikus formába öntve elősegítette az újonnan kialakuló társadalmi-politikai rendben a gyakorlati tájékozódást, s ezzel hozzájárult a jövőbeli társadalmi és politikai intézmények kidolgozásához.^[31] Márpedig ha a szuverenitáselméletek sikerrel teljesítették ezt a célkitűzést, akkor a fogalom többre jogosult annál, mint hogy csupán elmélettörténeti vizsgálódás tárgya legyen. A megszülető modern állam politika-elméleti elemzése az alapvetően konfliktusos társadalmi viszonyok új tapasztalatain és szabályozásának szükségességén alapult. A vallás- és polgárháborúk, valamint a különböző társadalmi-politikai erők közötti konfliktusok az összetartó erejét veszített középkori társadalmi rend kifejeződései voltak. A feudális jogok, hagyományok és keresztény értékek által meghatározott normák és intézmények rendszere már nem volt képes arra, hogy a gondolkodás és cselekvés közös referenciapontjaként szolgáljon és megfeleljen az újonnan megjelenő társadalmi szükségleteknek és érdekeknek. A modern állam intézményei és normái a politikum

[27] „Ha államunk hajója kedvező szélben halad” – írja Bodin *Az állam* előszavában –, az utasok saját kényelmükkel és örömmel törődhetnek... De ha vad vihar tépázza államunk hajóját, és egyesek különös örömet találnának a hajótörésben”, az utasoknak a kapitány és a matrózok segítségére kell sietniük. Bodin, aki ugyanebben évben, 1576-ban a harmadik rend képviselője a rendi gyűlésben, könyvével a csődbe jutott Franciaország segítségére siet. (Vö. Ferenczi László: i. m. 26–27. o.)

[28] Köztudott, hogy Hobbes államelméletének első, *Elements of Law Natural and Politic* címet viselő változatát 1640-ben, a közeledő polgárháború ellenében írta.

[29] Természetesen Hobbes a *Leviatán* XXXI. fejezetében meglehetősen szkeptikus abban a kérdésben, hogy vajon politikai tárgyú írása közönségre talál-e.

[30] Az ún. cambridge-i iskola által képviselt diskurzuselméleti megközelítésnek éppen ezek a korlátai, mint azt J. G. A. Pocock és Quentin Skinner tanulmányai is mutatják. Vö. Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern eszméletörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997, Tanulmány Kiadó, 7–53., 243–261. o.

[31] Hasonló szándékkal dolgozta ki Bodin az állam egyetemes, racionális elméletét, bár még metafizikai és teológiai alapon. Rousseau kifejezetten megkülönböztette saját munkáját, a „principes du droit politique”-ot Montesquieu empirikus-szociológiai elemzésétől, és jelezte, hogy ő normatív és nem empirikus kérdésekkel foglalkozik: „Az egyetlen újabb kori író, aki hivatva lett volna ezt a nagy és haszontalan tudományt megteremtteni, a jeles Montesquieu volt. Ő azonban óvakodott attól, hogy a politikai jog alapelveiről értekezzen. Beírta a fennálló kormányzatok tételes jogának tárgyalásával, márpedig mi sem elütőbb egymástól a világon, mint ez a kétfajta tudomány.” (Jean-Jacques Rousseau: *Emil, avagy a nevelésről*. Ford. Györy János. Budapest, 1997, Papirusz, 350. o.)

újrdefiniálásának eredményei egy olyan új társadalomban, amelyet a pluralizálódás és a szekularizáció jellemez.^[32] Nem véletlen tehát, hogy a pluralizálódás jelensége a modern társadalom alapvető jellemzőjeként először különböző felekezeti csoportok versengésének formájában jelentkezett. A középkori társadalmi rend lényegében a keresztény egyház intézményei által kommunikált egyetemes érvényű normákon alapult, mely rendet a reformáció korában a vallási motívumok alapján nagy számban létrejövő pártok érvénytelenítették és törték meg. Ezek a csoportok saját abszolút, transzcendens igényüket hirdették az igazság és a hit kérdéseiben. Az egyéni és közös élet megszervezésének különböző elképzelései jelentek meg, olyan eszmék, amelyekben – szociológiai perspektívából – új társadalmi érdekek és hatalmak hallatták hangjukat és követeltek elismerést.

Ezek a fejlemények a politikum szekularizációját eredményezték, amelyet nem követett szükségszerűen a keresztény vallástól való elfordulás. Ezt mutatja az a tény is, hogy még meglehetősen sokáig elsődleges jelentőségű maradt a politikai és társadalmi intézmények vallásos tartalma és igazolása. Mire a vallási követelések inkonzisztenciája és a megegyezés általános lehetetlensége elég kézzelfoghatóvá vált, a politika egyre inkább a vallástól elkülönült területként és tevékenységként jelent meg.^[33] A vallásos értékek, szervezetek és gyakorlatok fokozatosan kikerültek a társadalmi rendben korábban elfoglalt központi pozícióikból és partikularitássá váltak. Viszonylagos társadalmi érvényükről, pozíciójukról és jelentőségükről a politikai hatalomnak kellett döntenie, mivel ezek a harcok részévé váltak az egyéb társadalmi érdekkonfliktusoknak. Ezen feltételek között a társadalmat konstituáló intézmények, normák és célok szükségszerűen elvesztették azt a tulajdonságukat, hogy a hagyomány és a transzcendens örökkévalóság által eleve meghatározottak és általános érvényűek legyenek. Most olyan evilági problémákká váltak, amelyekről a politikai hatalmat birtokló személyeknek vagy csoportoknak így vagy úgy, és persze folyamatosan döntést kellett hozniuk. Az modernitás új helyzetében az evilági orientáció kényszerítő ereje folytán ezeknek a döntéseknek radikálisan új megalapozásra lett szükségük.

A modern állam szuverén hatalmát történetileg az elméletben teoretikusai szilárdították meg, a politikai gyakorlatban a társadalmi rend megalapozásában betöltött funkciója igazolta. Rendszertani perspektívából a kora újkortól kezdve az egyre komplexebbé váló társadalomban – amelyet a társadalmi, politikai, vallási, kulturális, gazdasági és egyéb szereplők, valamint érdekek, gyakorlatok és funkcionális rendszerek növekvő száma jellemez – a politikai döntések fokozatosan központosítottá váltak. A szuverén állam eszméje a hatalom monopóliuma révén

[32] Vö. Michael Th. Greven: i. m. 20. o.

[33] A vallásháborúk harcaiból megszülető szekuláris állam eszméje a francia polgárháború után az 1560-as évektől kezdve jelent meg a francia „politikuskok” körében, akikhez feltehetően Bodin is tartozott. A „politikuskok” pragmatikusan gondolkodtak, legfőbb céljuk az volt, hogy bármi áron – akár a protestantizmus megtűrése és a királyi abszolútizmus árán is – megelőzzék a polgárháborút, és megőrizték az állam belső rendjét. Ehhez lásd Ernst-Wolfgang Böckenförde: *Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation*. In Ernst-Wolfgang Böckenförde: *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1991, Suhrkamp, 100. o.

garantálta a társadalmi békét, és biztosította a társadalmi haladás és prosperitás megteremtésének előfeltételeit. De nem szabad az állam és a társadalom közötti viszonyt felületesen egydimenziós kapcsolatként elképzelni. Az állam és a társadalom viszonya már nemcsak instrumentális és funkcionális jellegű, hanem kölcsönösen konstitutív jellegűvé vált: az állam a társadalom létének funkcionális előfeltétele, ugyanakkor ennek a plurális és heterogén társadalomnak a terméke is egyben. Az állam „értelme” – az elméleti igazolás szempontjából és a gyakorlatban is – mindig a másik oldal, nevezetesen a társadalom működésének megőrzése és biztosítása a széthúzó tendenciákkal és a bennük rejlő ellentétes erőkkel szemben.^[34] A modern plurális társadalom – Hegel szavaival élve – a differencia vagy különösség elvét^[35] mutatja fel, amelyben a konkrét személy magát másokra vonatkoztatva az általánosság formája, vagyis az állam révén önmagát korlátozza.^[36] Az állam szuverén hatalma szükségszerűen és kétértelműen kapcsolódik a társadalomhoz, amely meghatározza azt. Mivel központosított kormányzásról van szó, a sokféle szereplővel és összetett struktúrával rendelkező társadalmat az állam olyan szabályokkal irányítja, amelyek egyformán érvényesek és kötelezőek mindenkire, és ha szükséges, akkor mindenkivel szemben kikényszeríthetők. A politikai hatalom a legitimitását nem a társadalomhoz képest transzcendens forrásból, hanem a társadalmi pluralizmus tényére és a belőle fakadó partikuláris érdekekre történő hivatkozásból nyeri. Csak a partikuláris társadalmi érdekek felett álló állami hatalom képes társadalmi elismertségre szert tenni, de csakis akkor, ha a társadalom tagjai számára biztosítja létfenntartásuk és érdekeik megvalósításának általános feltételeit.

A közvetítés szférájaként a modern állam intézményei kétféle célt valósítanak meg a társadalmi szereplők számára. Egyfelől jogilag strukturált társadalmi és alkotmányos rendként küzdőteret és kifejezési-érvényesülési lehetőséget biztosítanak a partikuláris érdekek számára, másfelől a jogalkotó és végrehajtó hatalom döntéseivel és intézkedéseivel lehetőséget adnak a partikuláris érdekek számára, hogy magát ezt a rendet, s ezáltal saját szükségleteik kielégítésének módját befolyásolják. A szuverén, a közvetítés független szférájaként ugyanakkor megakadályozza, hogy partikuláris társadalmi érdekek és cselekvő csoportok – vallási csoportok, tőkések, hadvezérek – közvetlenül használják fel hatalmukat a társadalomban, s kisajátítsák a politikai és jogi autoritást. Éppen ellenkezőleg, még

[34] A fejedelem *virtúját* Machiavelli szerint is az bizonyítja, hogy képes államát megvédeni a külső és belső támadásokkal és fenyegetésekkel szemben. Machiavellinél az állam önfenntartása a politikai cselekvés legfőbb normájaként jelent meg. Csak egy rendezett és stabil állam képes arra, hogy a polgárháború állandó fenyegetését leküzdje. Machiavelli volt az első olyan gondolkodó, aki elméletét a modern állam tényeire alapozta. Vö. Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Ford. Lutter Éva. Budapest, 1996, Kossuth Könyvkiadó.

[35] Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és jogtudomány vázlatja*. Ford. Szemere Samu. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 181-186. §, 206-210. o.

[36] Georg Wilhelm Friedrich Hegel: i. m. 182. §, 207. o. „A polgári társadalom a differencia, amely a család és az állam közé lép, noha kialakulása később az állam kialakulásaként következik be; mert mint differencia feltételezi az államot, amelyet mint önállót maga előtt kell látnia, hogy fennállhasson.” (Uo.)

ha ezek is az elképzelhető legnagyobb társadalmi hatalmak, jogilag akkor is az általános akaratot kifejező politikai döntésektől függenek. Így a szuverenitás-igény, a politikai kormányzat struktúráinak legitimitása és hatékonysága különös módon egyesítik erejüket. Az állami szuverenitás hatékonysága nem azzal mérhető, hogy ténylegesen meg tudja-e valósítani a társadalom külső és belső ellenőrzésének céljait, vagy hogy korlátok nélkül tud-e eljárni.^[37] A hatékonyság inkább az intézmények és eljárások társadalmilag differenciált szférájának működését jellemzi, amelyben a politikai akaratképzés és döntéshozatal zajlik. Ennek következtében nem az absztrakt cselekvési szabadság kérdése, hanem a döntéshozatali képességé, azaz a változó korlátozó feltételek közötti politikai akaratképzés képességének kérdése. A szuverén hatalom hatékonysága így belsőleg a társadalmi legitimitására utal. Akik alárendeltek a szuverén hatalomnak, azoknak meg kell találniuk magukat benne és képviselve kell érezniük magukat általa: képesnek kell lenni arra, hogy a szuverén államot a „társadalom államának” tekintsék.

3. *Szuverenitás és politikai szabadság.* | Bodin, Hobbes és Rousseau elméleteiben az abszolút szuverenitás fogalma az állam és társadalom modern kori egységét és különbségét fejezi ki. A szuverenitáselmélet klasszikus szerzői a pluralizálódó – különféle vallási, gazdasági, politikai és egyéb érdekek által megosztott – társadalom fejlődésének történelmi tapasztalataiból vonták le teoretikus következtetéseiket. Annak a ténynek, hogy a társadalmi viszonyokat többé már nem egyetemes érvényű tradicionális vagy transzcendens értékek, valamint az ezeket kifejező intézmények és eljárások integrálják,^[38] az oka és egyidejűleg következménye is a társadalom említett pluralizálódása. A társadalmi integráció és együttműködés normatív és intézményi keretének a megváltozott strukturális feltételek bázisán kell új igazolást találnia. Az így felfogott szuverén állam hatalma nem tagadja a társadalmi pluralizmus és partikularizmus tényét – és így a szabadság modern elvét –, hanem éppen ellenkezőleg, lehetővé teszi és megszilárdítja azt. A szuverén hatalom csak ilyen alapon fogadható el társadalom részéről, ahogy Rousseau is írja: „Egyedül az általános akarat terelheti az erőket az állam létesítésének célja, azaz a közjó felé. Mert ha a társadalomalapítás a magánérdekek közötti ellentét miatt vált szükségessé, lehetővé ugyanezen érdekeknek az egyezése tette.”^[39] A szuverén állam feladata ennél fogva nem a szubjektív szabadság és érdekérvényesítés általános feltételeinek eltörlésében, hanem annak létrehozásában és védelmezésében áll.

[37] Ilyen feltételek mellett képtelenség lenne szuverén államokról beszélni, mivel minden állam számos korlátozó feltételtől szenved, cselekvési szabadsága szükségszerűen korlátozott. Ebben a vonatkozásban a szuverenitás és a cselekvési szabadság között fontos különbséget tenni. Vö. Michael Kreile: *Globalisierung und europäische Integration*. In Wolfgang Merkel – Andreas Busch (Hrsg.): *Demokratie in Ost und West*. Frankfurt am Main, 1999, Suhrkamp, 613. o.

[38] Hobbes fontos szerepet tulajdonított a vallásnak, szerinte az istenfélő alattvalók a túlvilági büntetéstől való félelmükben jobban igyekeznek megtartani a törvények előírásait.

[39] Jean-Jacques Rousseau: i. m. 1., 25. o.

A 16–18. századi gondolkodók a szuverenitásról alkotott elméleteikben különböző mértékben bár, de a civil társadalom mint autonóm szféra megszervezésére és garantálására törekedtek. Bodin fejtegetései a szuverén államról még egy teológiai alapú metafizika részei, ahol az állam olyan politikai szervezeti forma, amelynek révén a társadalom tagjai a teremtés isteni rendjéhez tudnak igazodni és együttélésüket annak szabályai határozzák meg.^[40] Bár nála a szuverén uralkodó Isten földi képmása, az állami szuverenitás struktúrája és funkciója ezzel együtt is a köz- és a magánszféra alapvető elkülönülésén alapul. Ez a különbség analitikusan a következő definícióhoz kapcsolódik: „Az állam több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal.”^[41] Bodin a család mint alapvető társadalmi-gazdasági egység hagyományos fogalmát vette kiindulópontnak, élén a *pater familiasszal*, a polgári társadalom individualista koncepciója nála még nem jelenik meg. A fenti definícióból következik, hogy a magántulajdon képviseli a szuverén állam hatalmának okát, célját és korlátját. Az állam a háztartások kormányzására van feljogosítva, míg a háztartásokban a *pater familias* birtokolja a legfőbb hatalmat, így a szuverén hatalomnak ezen a magánszférán kívül kell maradnia. Bodin szerint az államnak fennmaradása érdekében figyelemmel kell lennie erre a különbségre, amennyiben a magánszférára hivatkozva a közügyek szférájaként határozza meg magát.^[42]

Az állam hatalmának végső korlátját a magántulajdon feletti szabad rendelkezés képezi. A legitim államiság egyedüli kritériuma Bodin számára a magánszféra és a magántulajdon biztosítása. Bodin szerint az állam szuverenitása konstitutívan kapcsolódik a magántulajdon, a családok tulajdonának védelméhez és fenntartásához. Az államnak emellett egymástól is védelmeznie kell a magántulajdonosokat. Az állam – amely „több családnak és az ő közös ügyeiknek jogszerű kormányzata szuverén hatalommal”^[43] – a közügyek szférája, a különös érdekek közvetítésének egységeként lép fel. A szuverén hatalom legitimitása a közügyek általános szabályozásán és rendjének biztosításán alapul, amennyiben ezek a feltételei a társadalom békés és produktív fejlődésének; az általános és a különös e konstitutív kapcsolata magyarázza a szuverén állam elfogadottságát és a neki való engedelmességét.

[40] Jean Bodin: i. m. 8., 76. o. Bodin – Hobbesszal szemben – még nagy mértékben támaszkodik a középkori keresztény tradícióira, amelyet a következő definíció is jól mutat: „Márpedig ha az állam és az egyes ember valódi üdve egy és ugyanaz, és ha általában az állam és minden egyén legfőbb java a szellemi és szemlélődő erényekben van, amint a leghozzáértőbbek megállapították, el kell fogadnunk azt is, hogy a nép akkor élvezi a legfőbb jót, ha az a cél lebeg a szeme előtt, hogy a természeti, emberi és isteni dolgok szemlélésében gyakorolja magát, s mindezért a természet urát dicsérje. Ha tehát azt valljuk, hogy ez minden egyén boldog életének legfőbb célja, levonhatjuk azt a következtetést is, hogy az állam célja és üdve szintén ez.” Jean Bodin: i. m. 1., 45. o. Ezzel szemben lásd Hobbes megjegyzéseit a vallásról a *Leviatán* XII. fejezetében (Thomas Hobbes: i. m. 153–165. o.). Bodin tehát, mint az Shepard tanulmányában is olvasható, vitathatatlanul a középkori és az újkori gondolkodás keresztútján állt. Vö. Max Adam Shepard: Sovereignty at the Crossroads. A Study of Bodin. *Political Science Quarterly*, Vol. 45., No. 4., 1930, 580–603. o.

[41] Jean Bodin: i. m. 1., 41. o.

[42] Vö. Jean Bodin: i. m. 2., 53. o.: „...mert nem létezik közügy, közös dolog, ha nincs valami magán is; és nem képzelhető el, hogy bármiféle közös létezzon, ha nincs semmi egyéni.”

[43] Jean Bodin: i. m. 2., 54. o.

Hobbesnál és követőjénél, Rousseau-nál a modern állam szuverenitása már teljesen a modern társadalom struktúráján alapul, amelyet szekularizáció és pluralizmus jellemez. Hobbes egészen provokatív módon különíti el a szuverén állam igazolását mindenféle transzcendenciától; *Leviatánja* egy olyan mesterséges személy, amelyet nem az isteni fiat, hanem az emberek közötti megállapodás hozott létre: „Először *anyagát és alkotóját* – egyik is, másik is az ember”.^[44] Hobbesnak a társadalmi szerződésről szóló modern elmélete tisztán individualista alapokon nyugszik; egy olyan kísérlet, amely a modernitás feltételei között az állami hatalmat egészen új módon kívánja igazolni. Az igazolás új formája a következő: szabadság és kormányzat, jogosultságok és szuverén hatalom, a partikularitás jogainak megőrzése és az állami hatalom abszolút jellege nem kizárják, hanem kölcsönösen előfeltételezik egymást. Ebben az elméletben a természeti állapot fikciója arra szolgál bizonyítékkul, hogy a tagjai természetes korlátlan szabadságán és egyenlőségén alapuló társadalmi rendszerek szükségképpen ingatagok és önpusztítók. A korlátlan jogosultságoknak köszönhetően ez a strukturális jognélküliség állapota, ahol mindig az erősebb joga érvényesül. Ez a természeti állapot, a „mindenki mindenki elleni hadiállapota”^[45] valójában a modern társadalom „természetrajza”. Úgy írható le, mint ahol az egyes személyeket megillető jogosultságokat semmiféle természetes hatalom nem korlátozza, és plurális jellegéből adódóan különbözőségek, antagonizmusok és konfliktusok területe. A fentiekből következően a társadalmi szerződés elméletében a *Leviatán* és vele az abszolút hatalom bevezetése a cselekvők szabad akaratának eredménye.

A társadalmi szerződés létrehozza a közügyek, azaz a közös szabályok, struktúrák és feltételek megalkotásának és működtetésének intézményeit és eljárásait, amelyek elengedhetetlenül szükségesek az egyének mint szabad jogalanyok és tulajdonosok érvényesüléséhez. Ezek a szabályok az ún. természeti törvény kisugárzásai, amelyek már a természeti állapotban is léteztek, és amelyeket pozitív jogként a szuverén hatalom alkot meg s végrehajtásukat akár erővel is kikényszerítheti.^[46] Ezeknek a szabályoknak az általánosan kötelező voltát a törvényhozó hatalom szuverenitása biztosítja, a szuverén hatalom végső fórumként dönt róluk; ha a társadalmi szereplők önmagukban képesek lennének a természeti törvényt általánosan kötelezőként elismerni, akkor egyáltalán nem volna szükség pozitív törvényre. Hobbes *Leviatánjának* széles körben elterjedt félreértése, hogy a szuverenitás funkcióját csak az élet megőrzésére, az önfenntartás céljából történő megszilárdításra szűkíti le. Hobbes ezzel ellentétben világosan kifejezésre juttatta, hogy ez az összes olyan általános feltétel garantálását jelenti, amely a társadalmi szereplők akaratával együtt különös céljaik és érdekeik megvalósítását

[44] Thomas Hobbes: i. m. 70. o.

[45] I. m. 171. o.

[46] A természetjoghoz lásd Hobbes *Leviatánjának* XIV. és XV. fejezetét. „A természeti törvény, lex naturalis az értelem által felismert előírás vagy általános érvényű szabály”, azaz az egyéni szabadságot nem határozza meg előre, hanem annak a feltétele. A jog és a szabadság természetes korlátai a szabad akarat eredményei, vagy Hegel megfogalmazásában: „a szabad akarat, amely akarja a szabad akaratot”. (Georg Wilhelm Friedrich Hegel: i. m. 27. §, 57. o.)

mozdítja elő,^[47] azaz a külső és a belső biztonság, az egyéni szabadságot garantáló általános jogrend megteremtése, független és részrehajlásmentes jogalkalmazás,^[48] és olyan politika, amely elősegíti és lehetővé teszi az egyéni és társadalmi produktivitást, s végül intézkedések sokasága, melyeket a mai politikatudomány úgy jellemezne, mint a társadalmi folyamatok iránti „érzékenység” vagy „jó kormányzás” (good governance). A *Leviatán* a társadalmi szerződés elméletének keretében a politikai hatalom normatív legitimitásának és empirikus stabilitásának az igazolása egy plurális, versengő szereplőkön alapuló társadalom kontextusában. Ez a rend csak akkor biztosítható, ha a szuverénnek alávetettek nem idegen hatalomnak tekintik azt, hanem partikuláris érdekeikből származó saját akaratuknak, amelyet ténylegesen megtapasztalnak és elfogadnak.^[49] Bár Rousseau több helyen bírálja Hobbest, mégis nyilvánvaló, hogy a *Contrat social*ban hasonló kiindulópontból folytatja tovább a szabadságot biztosító törekvések igazolását a modern korban.

A természetes szabadság állapotának elhagyása és a törvényhozó hatalomnak történő alávetés sem Hobbesnál, sem pedig Rousseau-nál nem tagadása, hanem inkább kontextusa az egyéni szabadság, jogok és biztonság megvalósulásának.^[50] Rousseau megpróbálja elkerülni, hogy az állam szuverén hatalmának alávetettek saját általános akarataikat idegenként fogják fel, mint Hobbesnál, ahol az általános akaratot egy harmadik fél képviseli, akit – egy személyt vagy testületet – a legfőbb hatalom kizárólagos birtoklására a társadalmi szerződés hatalmaz fel. Rousseau számára a politikai hatalom csak úgy képzelhető el, hogy kompatibilis az egyének elidegeníthetetlen jogaival és szabadságával,^[51] ahol az egyének csak a saját maguk által alkotott törvényeknek engedelmessé válnak, így a szuverén

[47] A *Leviatán* XXX. fejezetének elején, ahol részletesen tárgyalja a szuverén hatalom feladatait, Hobbes kifejezetten azt mondja, hogy az emberek biztonságának megőrzésére való felhatalmazásnak az állam céljával való azonosítása nem pusztán megőrzés. „De biztonságon itt nem csak az élet pusztán megoltalmazása értendő, hanem annak mindazon kellemetességei is, amelyeket törvényes tevékenységgel, az állam veszélyeztetése vagy megkárosítása nélkül bárki megszerezhet magának.” (Thomas Hobbes: i. m. 340. o.)

[48] Csak röviden utalok arra, hogy sokan nem értették meg a szuverenitás felosztása és a hatalom-megosztás közötti különbséget; ez utóbbi nem csak lehetséges, hanem szükséges is.

[49] Hobbes számára fontos volt, hogy tanai széles körben, még az államférfiak között is ismertté váljanak. Ezek szerint a mindenható *Leviatán*nak való engedelmessé válás szükségességének bizonyítása nem csak az alattvalók, hanem a hatalom birtokosai felé is irányult, így világosítva fel őket hivataluk céljairól: „... mégis kissé reménykedni kezdek, hogy ez az írásom előbb-utóbb valamelyik uralkodó kezébe kerül, aki majd egyedül, tehát érdekelt és rosszindulatú értelmező közreműködése nélkül átgondolja azt (hiszen rövid, s úgy vélem világos), s aki teljeshatalmának gyakorlásával ezeket az elméleti igazságokat művem nyilvános tanításának védelmet nyújtva, hasznos gyakorlatba ülteti át.” (Thomas Hobbes: i. m. 367. o.)

[50] A szabadság és társadalom Hobbes-i és Rousseau-i felfogásának, illetve azok különbségeinek tárgyalása jelen tanulmányban területi korlátok miatt nem lehetséges. A fenti gondolatmenet szempontjából ennek a különbségnek nincs kitüntetett jelentősége.

[51] „Aki lemond szabadságáról, az ember voltárról, emberi jogairól, mi több, kötelességeiről mond le. Nincs semmi, amivel kárpótolni lehetne azt, aki mindenről lemond. Az ilyen lemondás összeegyeztethetetlen az ember természetével; ha elragadjuk tőle az akarat szabadságát, megfosztjuk cselekedeteinek erkölcsi tartalmától is.” (Jean-Jacques Rousseau: i. m. 4., 17. o.)

törvényhozó által kifejezett általános akarat és a partikuláris akaratok sokfélesége alárendelődik ennek és azonossá válik vele: „Ameddig az alattvalók csakis ilyen megállapodásoknak vetik alá magukat, addig senkinek sem engedelmessé válnak, a tulajdon akaratukat kivéve.”^[52] Következésképpen az összes empirikus és rendszertani problémájával együtt Rousseau republikánus szuverenitásfogalma a jog és az állam alapjaként felfogott szubjektív szabadság modern elvének logikai következményét fogalmazza meg, ahol az alattvalók maguk teszik ki a szuverént, amelynek akaratát az általános törvények fejezik ki. Az állam abszolút hatalmát nem valamilyen szubsztantív cél igazolja, hanem egyedül az, hogy a neki alávetettek szabad akaratának politikai és jogi konstrukciójaként írható le. Csak ez a konstrukció és igazolás képes arra, hogy megoldja a modern társadalom „le grand probleme en politique”-jét, amely a kora újkorban jelent meg. A nevezett probléma abban áll, hogy egyfelől biztosítani kell a szabad és egyenlő polgárok együttműködését és integrációját, ami a konfliktusok szabályozásának politikai megoldását igényli, ugyanakkor a cselekvők nem egy idegen vagy partikuláris, hanem önnön általános akaratuknak legyenek alávetve, amely a szabadságot és egyenlőséget nem elpusztítja, hanem megvalósítja.^[53]

NEHÉZ ÖRÖKSÉG: SZUVERENITÁS ÉS POLITIKAI AUTONÓMIA

A szuverenitás modern fogalmával kapcsolatos gondolatmenetek rekonstruálásának az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet arra a tanulmány elején már említett homályos aspektusra, amely az állam és a szuverenitás jövőjéről folytatott kortárs vitákban háttérbe szorult. Ennek a „vakfoltnak” a megvilágítása nem pusztán elméleti relevanciával bír, hanem gyakorlati szempontból is kifejezetten hasznos lehet. Meglepően fogalmazva, az elsősorban – és szinte kizárólag – a (nemzeti vagy globális) politikai hatalom hatékonyságáról folytatott viták nem vesznek kellőképpen tudomást arról a problémáról, hogy veszélybe kerültek a modern korban megszilárdult szabadság(jog)ok alapjai.

A modern kor politikai elméleteiben megjelent szuverenitás elmélete ugyanis válasz volt az újonnan kialakuló társadalmi feltételek ambivalenciáira a polgári társadalomban. A növekvő szekularizáció, differenciálódás és individualizáció következtében szükségszerűen pluralizálódtak és fokozódtak az érték- és érdekkonfliktusok. Ilyen körülmények között a jogosultságok elkerülhetetlenül összeütközésbe kerülnek egymással. Mindez előidézi annak veszélyét, hogy – hasonlóan a természeti állapotban uralkodó viszonyokhoz – az erősebb jogának gyakorlása (might is right) akár mások tényleges és jogi megsemmisítéséig vezethet. A nagymértékben differenciálódott és pluralizálódott társadalomban olyan közvetítői szférára van szükség, amely képes a társadalom tagjainak cselekedeteit megszervezni, érdekeiket megfelelő csatornába terelni. A kialakuló államhatalom

[52] I. m. 4., 29. o.

[53] Csak az önmaguk által meghozott törvények képesek a szabadságot biztosítani. (Vö. i. m. 20. o.)

szuverenitásának igazolása az államnak pontosan azon a képességen alapul, hogy általános szabályokat tud hozni, konfliktusokat képes megoldani és biztosítani tudja az antagonisztikus társadalmi rendszer fennmaradásához szükséges feltételeket. Az állam és társadalom közötti konstitutív különbségtétel révén a köz- és a magánszféra szétválása nem keverendő össze az állami szereplők és intézmények, ezek akaratképzésének és döntéshozatalának a társadalmi szereplőktől való teljes empirikus elkülönülésével.^[54] Az államhatalom intézményi elkülönülése az ellentétes érdekek és értékek elismeréséről és megvalósításáról folytatott viták békés rendezésének terepévé vált. Az állam a közvetítés szférájaként nem más, mint a szabadság megvalósításának abszolút szférája, amelyet közvetlenül nem befolyásolnak a különböző társadalmi hatások és intézmények. Az érdekek érvényesítéséért folytatott harc semleges területe ez, amely ugyanakkor szükségképpen együtt jár bizonyos társadalmi szereplők, értékek és érdekek elnyomásának lehetőségével.

Ez a közvetítő szerep azonban nem biztosítja kizárólag és elsődlegesen e szférának és a benne működő szuverén hatalomnak a legitimitását. Az államhatalom elfogadottsága és igazoltsága az alávetettek azon meggyőződésén is áll vagy bukkik, hogy az állam képes-e számukra önfenntartásuk és önmeghatározásuk feltételeit úgy biztosítani, hogy nem teszi ki őket mások akaratának.^[55] Az állami szuverenitás legitimitása tehát nagymértékben attól a ténytől függ, hogy a társadalmi szereplők és érdekcsoportok biztosítva látják-e autonómiájuk megőrzését. A modern kori teoretikusok a szuverén állam igazolása során ezt tekintették kiindulópontjuknak: a legitim hatalom a modern viszonyok között egységes, másodsorban általános és végül az alávetettek akaratából levezethető általános akarat legyen. Ebben az értelemben Bodin a szuverenitást egységes és általános akaratként definiálja, amely biztosítja a magánszféra és a magántulajdon létét, megvédi azt más társadalmi és érdekcsoportok követeléseitől. Hobbes és Rousseau a szuverén hatalmat az egyének természetes szabadságára és egyenlőségére alapozta. Egy olyan társadalmi rendet képzeltek el, ahol a politikai kormányzat legitimitása és az annak való engedelmesség csak az alávetettek szabad akaratából és helyesléséből származhat. Hobbes a szuverén kormányzatot egy társadalmi

[54] A politikai állam és a polgári társadalom kettéválásával kapcsolatos elemzések közül sok azon a tévedésen alapul, hogy összetévesztik a megkülönböztetés normatív és empirikus szintjeit.

[55] Az önfenntartás és az önmeghatározás alapvetően összetartoznak, így az önfenntartásnak a pusztán lét fenntartására való leszűkítése magát a fenntartandó ént tagadja, az önfenntartás szükségszerűen tartalmazza az önmeghatározás biztosítását is. Ez a gondolat nemcsak Rousseau és Kant, hanem már Hobbes írásában is jelen van, aki egyértelműen így fogalmaz: „És a világon csakis azért hoznak törvényeket, hogy az egyes emberek természetes szabadságát oly módon korlátozzák, hogy ne ártassanak egymásnak, hanem hogy támogassák egymást, és összefogjanak a közös ellenséggel szemben.” (Thomas Hobbes: i. m. 287. o.) A polgári szabadság, a jog által biztosított szabadság az egyetlen valódi szabadság, mivel – a természetes szabadságtól eltérően – nem irányulhat a társadalom többi tagja ellen. (Vö. uo., 242. o.; valamint Jean-Jacques Rousseau: i. m. I. 8., 22. o., II. 4., 28. o.) Ezek szerint a jogszabályok az egyén cselekvési szabadságát csak addig a mértékig korlátozhatják, ameddig az alattvalók javát mozdítják elő – a szuverén hatalom által alkotott törvények jelölik ki az egyéni és kollektív szabadság biztonságos köreit.

szerződés keretében értelmezte s az alávetettek akarata és a politikai kormányzat legitimitása közötti konstitutív viszonyt hangsúlyozta.^[56] Rousseau a legitim hatalom és republikánus önkormányzás struktúráit próbálta általánosítva összekapcsolni és a gyakorlatban megvalósítható eljárásként kidolgozni.

A modern plurális társadalom feltételei között, különösen Hobbes és Rousseau fellépése óta, a szuverenitás feladata és igazolása nem elsősorban materiális célok megvalósításában áll, hanem az individuális és kollektív önmeghatározás sikeres politikai megszervezésében, amelyből a megfelelő intézményi formák is származnak.^[57] Az önmeghatározás nem egyszerűen az állam feladatainak egyike, hanem minőségileg is a többi cél felett áll. A politikai autonómiának ez az elve, az önmagának törvényt adó társadalom igazolja a gazdasági, politikai és társadalmi döntéseket.

A kortárs elméleti és gyakorlati vitákban a különböző intézmények és küzdőterek hatékony problémamegoldó képességén van a legnagyobb hangsúly, miközben a politikai szabadság és önmeghatározás kérdései elsikkadnak. Következésképpen a hatékony politikai döntéshozatal és kormányzás jövőbeli kilátásai – állam alatti és feletti szinteken – a tárgyalások, szupranacionális intézmények, társadalmi és nemzetközi rezsimek, szakértői testületek, kerekasztalok és a politikai folyamatok más típusú informális koordinációs központjainak keretében fogalmazódnak meg.^[58] Általánosan kötelező döntéseket egyre nagyobb számban hoznak meg olyan partikuláris szereplők és csoportok, amelyek összetétele nem reprezentatív, hanem nagyrészt a hatalmi források és pozíciók változó tényezőinek függvénye, és amelyekben a döntéshozatal folyamatai homályosak, átláthatatlanok és nem fejezhetők ki többet a felelős kormányzás fogalmának segítségével. A szabadság és uralom, a kormányzat alá vetettek partikuláris akarata és a kormányzást gyakorló általános akarat belső kapcsolata napjainkra felbomlani látszik. A társadalom tagjai így egy olyan akarat előírásainak engedelmessé válnak, amely nem önnön akaratukból származik, de amely magát, sikeres kommunikáció segítségével, hatékony problémamegoldó képességével legitimálja. A politikai kormányzat legitimitásában bekövetkező alapvető változás problematikus természetű, egyesül a hatalom igazolásáról annak teljesítményére történő veszélytelennek és racionálisnak tűnő átmenettel. Az új rendben a hatékonyság jelszavának

[56] Bár Hobbes tisztán látta, hogy az általa elgondolt szuverén kormányzat tökéletesen megvalósítható, mégsem ezt tartotta a legitim kormányzat alapvető feltételének. Ebben Hobbes közelebb áll Kanthoz, aki számára – szemben Rousseau-val – az eredeti *contractus originarius* pusztán eszméje mint magyarázó séma számított minden közjogi törvény jogszerűsége próbakövének. Vö. Immanuel Kant: *Ama közönségesen használt szövegről, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér.* In Immanuel Kant: *Történefilozófiai írások.* Ford. Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin. Budapest, 1997, Ictus, 169–233., különösen 193–194. o.

[57] Rousseau-hoz hasonlóan Hobbes is úgy véli, hogy a legitim kormányzat legfőbb oka és célja a szabadság, amelyet semmilyen más cél nem helyettesíthet. Szerinte az állam feladata nem bizonyos materiális javak biztosítása, hanem azoknak a kereteknek a kiépítése, amelyek között bárki szabadon képes saját érdekeit érvényesíteni. „Mert mind kötelezettségünk, mind pedig szabadságunk az alárendelés aktusában rejlik.” (Thomas Hobbes: i. m. 245. o.)

[58] Michael Th. Greven: i. m. 154. o.

hangoztatása mellett az állami szuverenitás kritikusi könnyedén teszik félre a szerintük már elavult republikánus szabadság kérdését, amelyet a tények egyébként is régen felülírtak.

Ezek a fejlemények azonban veszélyes mértékben gyengítik a politikai hatalom hatékonyságát. Ezt a tendenciát jelzik a hatékonyság szempontjából irracionálisnak tűnő és gyakran félreértett események, mint például az Európai Unió alkotmánytervezetének elutasítása, a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák globalizálódásával kapcsolatos szkepticizmus, a politikából való kiábrándulás, irracionális és nemzeti ellenállási mozgalmak, vallási, kulturális vagy etnikai fundamentalizmusok. Ezek a jelenségek azt a tényt fejezik ki, hogy a modern társadalmak mai állapotában a politikai kormányzás ebben a formában hosszú távon nem igazolható. A megváltozott viszonyok között az állami hatalom hatékonysága csökkent, ugyanakkor normatív és gyakorlati szempontból továbbra is fontosnak tűnik, hogy a szuverenitás fikciójához társított igények az új körülmények között is kielégítést nyerjenek: azaz a társadalom a saját maga akaratának és ne partikuláris vagy idegen akaratoknak legyen alávetve.

IRODALOM

- Beck, Ulrich – Grande, Edgar: *Cosmopolitan Europe*. Cambridge, 2007, Polity.
- Beisheim, Marianne – Brunnengräber, Achim: Zauberkraft ‚Global Governance‘? Eine diskursanalytische Annäherung. In Fues, Thomas – Hippler, Jochen (Hrsg.): *Globale Politik. Entwicklung und Frieden in der Weltgesellschaft*. Bonn, 2003, Dietz Verlag.
- Benz, Arthur (Hrsg.): *Governance – Regieren in komplexen Regelsystemen. Eine Einführung*. Wiesbaden, 2004, VS Verlag.
- Bodin, Jean: *Az államról. Válogatás*. Ford. Máté Györgyi és Csűrös Klára. Budapest, 1987, Gondolat Könyvkiadó.
- Bódig Mátyás – Györfi Tamás (szerk.): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei II*. Miskolc, 2002, Bíbor Kiadó.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In uő: *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1991, Suhrkamp.
- Braun, Dietmar: *Die politische Steuerung der Wissenschaft. Ein Beitrag zum ‚korporativen Staat‘*. Frankfurt am Main – New York, 1997, Campus Verlag.
- Camilleri, Joseph A. – Falk, Jim: *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Aldershot, 1994, Hants.
- Czempiel, Ernst-Otto (Hrsg.): *Anachronistische Souveränität. Zum Verhältnis von Innen- und Außenpolitik*. Köln, 1969, Westdeutscher Verlag.
- Goldmann, Kjell: *Transforming the European Nation State: Dynamics of Internationalism*. London, 2001, Sage Publications.
- Gombár Csaba: Mire ölinkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai György (szerk.): *A szuverenitás káprázata*. Budapest, 1996, Korridor.
- Greven, Michael Th.: *Die politische Gesellschaft. Kontingenz und Dezsion als Probleme des Regierens und der Demokratie*. Wiesbaden, 1999, VS Verlag.

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és jogtudomány vázlatja*. Ford. Szemere Samu. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, 1999, Kossuth Könyvkiadó.
- Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997, Tanulmány Kiadó.
- Jackson, Robert H.: *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World*. Cambridge, 1990, CUP.
- Jakab András: A szuverenitás fogalmához kapcsolódó kompromisszumos stratégiák, különös tekintettel az európai integrációra. *Európai Jog*, 2006/2. 3–14. o.
- Jakab András – Rigó Anett: Függetlenség, főhatalom, állam. A szuverenitás elméletei. In Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I*. Budapest, 2007, Szent István Társulat, 144–163. o.
- Jessop, Bob: Die Zukunft des Nationalstaats: Erosion oder Reorganisation? Grundsätzliche Überlegungen zu Westeuropa. In Steffen Becker (Hrsg.): *Jenseits der Nationalökonomie? Weltwirtschaft und Nationalstaat zwischen Globalisierung und Regionalisierung*. Berlin, 1997, Argument Verlag.
- Kant, Immanuel: *Történetfilozófiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin. Budapest, 1997, Ictus.
- Kis János: Népszuverenitás. *Fundamentum*, 2006/2. 5–32. o.
- Kreile, Michael: Globalisierung und europäische Integration. In Wolfgang Merkel – Andreas Busch (Hrsg.): *Demokratie in Ost und West*. Frankfurt am Main, 1999, Suhrkamp, 605–623. o.
- Machiavelli, Niccolo: *A fejedelem*. Ford. Lutter Éva. Budapest, 1996, Kossuth Könyvkiadó.
- Rigó Anett: Szuverenitáselmélet és a nemzetközi jog problémája. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 537–554. o.
- Rosenau, James N. – Czempiel, Ernst-Otto (Hrsg.): *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge, 1992, CUP.
- Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről avagy a politikai jog elvei*. Ford. Kis János. Budapest, 1997, PannonKlett.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris – Pallas Stúdió-Attraktor.
- Shepard, Max Adam: Sovereignty at the Crossroads. A Study of Bodin. *Political Science Quarterly*, Vol. 45., No. 4., 1930.
- Szabadfalvi József: Nemzetállam és szuverenitás. In Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Miskolc, 1997, Bíbor Kiadó, 125–140. o.
- Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro és a bírói ítélet mikro szintjén. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest, 2004, Gondolat Kiadó, 338–357. o.
- Szilágyi Péter: *A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve*. *Magyar Közigazgatás*, 2004/3. 141–147. o.
- Vernon, Raymond: *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U. S. Enterprises*. New York – London, 1971, Basic Books.
- Willke, Helmut: Die Steuerungsfunktion des Staates aus systemtheoretischer Sicht. Schritte zur Legitimation einer wissensbasierten Infrastruktur. In Dieter Grimm

(Hrsg.): *Staatsaufgaben*. Frankfurt am Main, 1996, Suhrkamp.

• Zürn, Michael: *Regieren jenseits des Nationalstaates. Globalisierung und Denationalisierung als Chance*. Frankfurt am Main, 1999, Suhrkamp.

Győr Baross út

Győr Városháza

